

većeno o samom sebi«. Ono mora da prevlada svoj čisto negativni odnos prema mitu, to jest mora prestati s tim da u mitskim slikama i predstavama vidi nešto apsolutno strano svesti, nešto potpuno drugo od nje, već nešto što joj je najsvojstvenije, što je najbitnije određuje. Šellingova filozofija mitologije može odlično da posluži kao podsticaj i ohrabrenje u tom pravcu.

NAPOMENE

1 *Samtliche Werke* (K. F. A. Schelling) (Stuttgart/ Augsburg, J. B. Gotta, 1856/1857); obe knjige II odeljka (1. Band: Einleitung in die Philosophie der Mythologie, I 2. Band: Philosophie der Mythologie) ovde ćemo navoditi kao knjige XI i XII.

2 Bliže o motivima Šellingovog (Schelling) interesovanja za filozofiju mitologije, vidi Odo Marquard, »Die Funktion der Mythologie-philosophie bei Schelling«, u zborniku: Manfred Fuhrmann (red.), *Terror und Spiel. Probleme der Mythenrezeption* (München, W. Fin, 1971), str. 275-263. Za temeljno tumačenje Šellingovog filozofskog razvoja, vidi Walter Schulz, *Die Vollendung des Deutschen Idealismus in der Spätphilosophie Schellings* (Stuttgart, W. Kohlhammer, 1955).

3 Upor. Karl-Heinz Volkman-Schluck, *Mythos und Logos. Interpretationen zu Schellings Philosophie der Mythologie* (Berlin, W. de Gruyter, 1969), str. 13. Ovde treba odmah naglasiti da ova knjiga sadrži niz detaljnih i prodornih analiza koje znatno olakšavaju razumevanje Šellingovog teksta.

3 SW XI, str. 7.

5 SW XII, str. 3.

6 SW XI, str. 4-5, 217-22. Upor. i SW XII, str. 140-141.

7 SW XI, str. 187. Upor. i SW XII, str. 128.

8 SW XI, str. 10-25, nar. str. 15.

9 SW XI, str. 26 ff.

10 SW XI, str. 69, 74, 78-79.

11 Tako i Karl-Heinz Volkman-Schluck, *nav. delo*, str. 27.

12 SW XI, str. 56.

13 SW XI, str. 59.

14 SW XI, str. 62-63.

15 SW XI, str. 65.

16 SW XI, str. 64-66.

17 SW XI, str. 66.

18 SW XI, str. 97.

19 SW XI, str. 100.

20 SW XI, str. 103-104.

21 SW XI, str. 120.

22 SW XI, str. 120.

23 SW XI, str. 120-121.

24 SW XI, str. 121.

25 SW XI, str. 125.

26 SW XI, str. 127-128.

27 SW XI, str. 130.

28 SW XI, str. 138-139.

29 SW XI, str. 139.

30 SW XI, str. 140-143.

31 SW XI, str. 142.

32 SW XI, str. 180.

33 SW XI, str. 181.

34 SW XI, str. 182.

35 SW XI, str. 184.

36 SW XI, str. 185.

37 isto mesto.

38 isto mesto.

39 SW XI, str. 186.

40 isto mesto.

41 SW XI, str. 187.

42 isto mesto.

43 isto mesto.

44 SW XI, str. 189.

45 SW XI, str. 192.

46 SW XI, str. 193.

47 SW XI, str. 194.

48 isto mesto.

49 SW XI, str. 196.

50 SW XI, str. 205.

51 isto mesto.

52 SW XI, str. 207.

53 isto mesto.

54 SW XI, str. 212.

55 SW XI, str. 216.

56 SW XII, str. 30.

57 SW XII, str. 34.

58 SW XII, str. 41.

59 Upor. SW XII, str. 46-47, 50-51, 54-58, 88-89, 113-115.

60 Upor. SW XII, str. 103, 105-106.

61 SW XII, str. 109, 116, 119.

62 SW XII, str. 123, n.1, 125-126.

63 SW XII, str. 127.

64 SW XII, str. 127, 127 n.1.

65 isto mesto.

66 SW XII, str. 129-130. Upor. i str. 144.

67 SW XII, str. 142.

68 isto mesto.

69 SW XII, str. 144-145, 152-154, 171-172. Upor. i str. 258-259.

70. Ovaj i sledeći navodi iz filozofije otkrovenja prema ranije već spomenutom izdanju: *Samtliche Werke* (K. F. A. Schelling) (Stuttgart) Augsburg, J. B. Gotta, 1856). Pri tom se 4. knjiga II odeljka navodi kao XIII, ovde str. 385.

71 SW XIII, str. 385.

70 SW XIII, str. 384.

73 SW XIII, str. 385.

o materijalističkom shvatanju istorije

nikola milošević

Prema jednom prilično rasprostranjenom uverenju, svi naši nesporazumi svode se na nesporazume terminološke i pojmovne prirode. Razjasnimo kako valja termine i pojmove kojima se služimo – i nesporazuma neće biti.

Moram priznati da nisam previše siguran u istinitost ovog tvrdjenja. Mislim da su naši nesporazumi mnogo dublji od onih terminoloških i pojmovnih, iako sam spreman da prihvatim da su termini i pojmovi kojima se služimo, po pravilu, nedovoljno precizni, pa čak i sasvim neprecizni. Upravo takav je slučaj kada je reč o temi o kojoj ovde govorimo. Možda nigde, ni u jednoj drugoj oblasti ljudskoga duha nema toliko nesporazuma kao oko onih termina, odnosno pojmova, koji su, bilo direktno bilo indirektno, prisutni u formulaciji naše teme.

Sticajem okolnosti, biću prisiljen da se zadržim na samo dva takva nesporazuma.

Prvi nesporazum na koji se moramo osvrnuti tiče se prirode odnosa između tzv. materijalnih faktora i onih faktora koje uslovno možemo nazvati nematerijalnim.

Kada kažemo da je neko pristalica materijalističkog tumačenja istorije, moramo pretpostaviti – i to je onaj minimum sporazuma do kojega odmah možemo doći – da taj neko smatra da svakolika ljudska istorija stoji u nekoj zavisnosti od tzv. materijalnih činilaca, u čije definisanje zasad nećemo ulaziti.

Onaj ko tvrdi da takve neke zavisnosti nema, taj se ne može smatrati pristalicom materijalističkog tumačenja istorije. Samo toliko, sasvim izvesno i tako reći matematički pouzdano, možemo reći na početku o ovom našem problemu.

Nevolje, međutim, počinju onda kad pokušamo da bliže odredimo pojam zavisnosti. Termin koji se služimo u ovom slučaju osobito su neprecizni, jer se pod pomenutim pojmom mogu razumeti veoma različiti oblici i stepeni zavisnosti duhovne ravni od njenih »materijalnih« pretpostavki. Ako jednim imenom nazovemo teoretičare koji pod pojmom zavisnosti podrazumevaju sve one veoma različite oblike, odnosno intenzitete, zavisnosti, tada ćemo, bojati se, veoma različita gledišta obuhvatiti istim terminom, odnosno pojmom.

Neka nam u razjašnjavanju ove teškoće pomognu dva očigledna primera.

Aleksandar Solženjicin kaže da je, boraveći u Arhipelagu Gulagu, bio nameran da piše i romane, ali da romane pisati nije mogao jednostavno zato što je u logoru tako nešto bilo zabranjeno ili, da budem još precizniji, zato što su mu usled pomenute zabrane nedostajala tehnička sredstva da se upusti u beleženje jedne tako obimne i razgranate umetničke forme. Zato je Solženjicin u logoru pisao pesme i poeme, budući da mu je taj oblik književnog kazivanja tehnički bio jedino dostupan. Tek kasnije, kada izađe na slobodu i kada bude imao na raspolaganju potrebna tehnička sredstva, on će se upustiti u avanturu pisanja romana i, naravno, samog *Arhipelaga Gulaga*.

Ako ovu situaciju formuliramo u terminima zavisnosti, možemo reći da je pisanje romana u slučaju Aleksandra Solženjicina bilo u određenoj zavisnosti od nekih tehničkih pretpostavki – sasvim jednostavno i prosto rečeno – od nekih sredstava za pisanje. Ali, ako bi neko na osnovu toga zaključio da je u slučaju Solženjicina, ili u slučaju bilo kog pisca, olovka ili pero ono što piše romane, da li bi taj neko bio u pravu? Očigledno da ne bi.

Primer drugi. Recimo da se pronade lek od one opake boljke koja već stolicima hara svetom – lek protiv raka. Bez sumnje da u pronalaženje takvog leka treba uložiti, pored ostalog, određenu sumu novca. Bez izvesnih materijalnih pretpostavki taj lek – sva je prilika – nikada neće biti pronađen. Međutim, ako do tog epohalnog pronalaska jednog dana dođe, hoćemo li kazati da je određena suma novca pronašla lek protiv raka? Očito ne.

Oba primera pokazuju, dakle, da smemo tvrditi da jedan faktor zavisnosti od drugog faktora, a da pri tom ne tvrdimo da se ovaj prvi svodi na ovaj drugi.

Prema tome, ako neko smatra da su materijalni faktori u istoriji ono od čega sve zavisi, i ako kažemo da je taj neko pristalica materijalističkog tumačenja istorije, da li to onda znači da on automatski pristaje na tezu da se svekolika istorija svodi na puki zbir materijalnih faktora? Kad bismo tako nešto tvrdili, onda bismo, u stvari, jedan poseban oblik zavisnosti izjednačili s pojmom zavisnosti uopšte, i tako bismo počinili logičku grešku »pars pro toto« – dakle, deo bismo uzeli za celinu. Ovu logičku grešku naročito valja imati u vidu zato što su je često činili kako oni koji misle da su pristalice autentičnog materijalističkog pogleda na istoriju, tako i njihovi kritičari.

Ima tzv. materijalističkih interpretatora istorije koji pojam zavisnosti svode na samo jedan njegov oblik, i koji samo najjači oblik zavisnosti smatraju nečim što zavređuje da ga tim imenom nazovemo. Na drugoj strani su njihovi kritičari, koji prihvataju isto polazište, ali na osnovu toga zaključuju da je svako materijalističko tumačenje istorije bespredmetno i unaprd promašeno, budući da polazi od pretpostavke da zavisiti znači svoditi celo-

kupno bogatstvo istorijskih zbivanja i struktura na nešto što je »materijalno«.

Moja je pretpostavka da postoje različiti vidovi zavisnosti i da oni nisu jednakog intenziteta, odnosno stepena. Mnogi teoretičari mimoilaze, međutim, ovu okolnost, svodeći svekoliko bogatstvo oblika zavisnosti – s njihovim različitim intenzitetima – na samo jedan jedini oblik.

Šta znači, recimo, kad govorimo o kauzalnoj zavisnosti istorijskih pojava? Da li, pri tom, mislimo na neki intenzivan oblik zavisnosti ili na neki oblik koji je relativno blag? Ako pojam kauzalne zavisnosti ima nekog smisla, onda to može biti samo ovaj prvi smisao. Kad kažemo da su istorijske pojave, na primer, kauzalno zavisne od materijalnih faktora, onda time kažemo da postoji stepen neobično jake zavisnosti tih pojava od pomenutih faktora, toliko jake da se one u potpunosti svode na svoje kauzalne pretpostavke. Ako, dakle, neko teoriju materijalnih faktora kao primarnih faktora u istoriji protumači u duhu koncepcije kauzalne zavisnosti, onda on greši protiv onog metodološkog uputstva koje smo prethodno pomenuli, odnosno greši po principu »pars pro toto«.

Recimo, međutim, da neko govori o funkcionalnoj zavisnosti istorijskih pojava od tzv. materijalnih faktora – šta bi onda to značilo?

Sve zavisi od toga da li taj neko ima pred očima kao uzor matematiku ili biologiju. Ako je ovo prvo slučaj, onda on očito misli na jednu zavisnost koja jedva da se tako može nazvati. Matematički shvaćen odnos funkcije predstavlja odnos dvaju promenljivih, pri čemu kad se jedna menja, menja se i ona druga. Ali, time se o prirodi ovog odnosa ništa ne kaže. Mi samo konstatujemo da kad se jedan red faktora – recimo, materijalni – promeni, onda će se promeniti i odgovarajući red istorijskih pojava, ali to samo po sebi ništa ne dokazuje.

Prema tome, onaj ko bi tvrdio da je odnos između materijalnih faktora i istorijskih pojava čisto funkcionalni odnos, u matematičkom smislu te reči, ne bi se mogao zvati pristalicom materijalističkog pogleda na istoriju.

Drukčije stoji stvar s biološki shvaćenim pojmom funkcije. Ako za jednu istorijsku pojavu kažemo da je sastavni deo nekakve istorijske celine »materijalnoga« tipa i da zavisi od nje onako kao što jedan organ zavisi od organizma kojem pripada, onda takođe možemo pretendovati na to da zagovarujemo materijalističko tumačenje istorije. Ono se, međutim, bitno ne razlikuje od onog kauzalnog. Potpuno je svesjedno da li će se jedna istorijska pojava u celini izvoditi kauzalno iz njenih materijalnih pretpostavki, ili će se to činiti uz pomoć biološki shvaćenog pojma funkcije. Stepen zavisnosti u oba slučaja je isti, pa se tako u operativnom, metodološkom, a bojaži se i teorijskom pogledu, ništa bitno ne menja. Jednostavno, opet je po sredi greška »pars pro toto«, zato što se jedan mogući oblik funkcionalne zavisnosti biološkoga tipa proglašava za univerzalni oblik koji važi za sve moguće slučajeve.

Postoji i jedan oblik zavisnosti – upravo onaj koji je Tojnbi nazvao izazovom – koji izlazi iz ovog prethodno opisanog kruga. Evo jednostavnog primera kojim se sam Tojnbi služi. On tvrdi da klimatske okolnosti mogu biti neka vrsta izazova. Pod uslovima koji su suviše surovi, nije procvetala nikakva značajnija civilizacija, ali ona nije procvetala ni pod uslovima koji su klimatski bili izuzetno povoljni. U oba slučaja – smatra Tojnbi – bilo je to zato što je izazov bio ili previše jak, ili previše slab. Samo tamo gde je izazov negde »po sredini« – smatra Tojnbi – neka će velika kultura, odnosno civilizacija, procvetati.

Ovde je, takođe, reč o zavisnosti civilizacijskih i kulturnih tvorevina, pa, dakle, i istorijskih pojava uopšte, od nekih – uslovno govoreći – materijalnih faktora. Ali, da li je to zavisnost kauzalnog tipa, ili, recimo, zavisnost funkcionalnog tipa, za koju kao uzor služe biološke nauke? Očito nije.

Moguće su, dakle, i takve zavisnosti od određenih »materijalnih« faktora koje ne podrazumevaju zavisnost »najjačeg« tipa.

Možemo isto tako pokušati da stepenovanje, odnosno intenzitet zavisnosti, iskažemo i pomoću razlike između pojma uzroka i pojma uslova. Na primer, ako kažemo da je neka pojava uslovljena nečim, mi time ukazujemo na izvesnu njenu zavisnost. »Materijalni« faktori mogu biti uslov za nastanak izvesnog događaja ili izvesne strukture. Međutim, da li je pri tom reč o zavisnosti onog »najstrožeg«, »najjačeg« tipa? Odgovor je određen. Može se reći – primera radi – »novac je uslov za pronalazak leka protiv neke bolesti«, ali nije novac ono što pronalazi lek.

Da primenimo ova razlikovanja, koja su nužno provizorna, na ključne kategorije najznačajnijeg predstavnika tzv. materijalističkog shvatanja istorije, Karla Marksa. Marksova teza da tzv. društvena osnovica određuje tzv. nadgradnju, ne obavezuje ni na jedan oblik zavisnosti koji smo prethodno pomenuli, pa otuda potiče najveći broj nesporazuma oko Marksovog vide-nja istorije.

Ostavimo po strani metaforičnost pojmova osnovice i nadgradnje, na koju je već više puta ukazivano. Najveća teškoća nije u metaforičnosti ovih izraza, nego u tome što ni sam pojam određenosti nije dovoljno određen.

Ako neko kaže da društvena osnovica određuje društvenu nadgradnju, a poziva se pri tom na Marksa, pitanje je da li taj neko, samim tim, pristaje na to da između osnovice i nadgradnje postoji samo jedan jedini tip zavisnosti, i to one »najjače«, odnosno najintenzivnije. Da li je Marks imao u vidu kauzalnu zavisnost nadgradnje, ili možda funkcionalnu zavisnost u biološkom smislu, ili se možda taj odnos može shvatiti u duhu izazova na način jednoga Tojnbija, ili na čitav niz drugih načina, to pitanje je još uvek otvoreno.

Međutim, i neki Marksovi sledbenici i neki njegovi kritičari polaze od uverenja da je Marks pod pojmom zavisnosti podrazumevao samo kauzalnu, ili funkcionalno-biološku zavisnost nadgradnje od društvene osnovice. Tako će mnogi Marksovi sledbenici tvrditi da niko ne može biti autentični marksist ako ne prihvati ovu grešku »pars pro toto« – tobože za dobro samoga Marksa i marksizma – a njihovi kritičari će »previdati« ovu neodređenost Marksove terminologije, zjurado zaključujući da se iz teze o određenosti nadgradnje tzv. društvenom osnovicom ništa drugo ne može zaključiti do da se celokupna nadgradnja bez ostatka svodi na njene društveno-ekonomske pretpostavke.

To važi i za problem istorijske dinamike. Ako kažemo da društvena osnovica određuje društvenu nadgradnju, time još uvek nismo rekli da je

samo društvena osnovica, i pre svega ona, aktivni faktor u istorijskim zbivanjima. Kada ne bi bilo tako, onda bi se iz Marksove teze mogli izvlačiti samo redukcionistički zaključci. Ali ako to nije slučaj i ako se odnos osnovice i nadgradnje može shvatiti kao odnos tipa uslovljavanja, tipa izazova, ili nekog drugog tipa »labavije« zavisnosti, tada nas Marksova ključna teza ne obavezuje na redukcionističke zaključke, kao što bi htela neke njegove pristalice i neki njegovi kritičari.

Prema tome, jedna od najvećih teškoća s problemom definisanja materijalističkog shvatanja istorije sastoji se u tome što ključni pojam zavisnosti još uvek nije definisan kako valja. Tek kad ovaj pojam budemo definisali kako treba, moći ćemo da raspršimo mnoge nesporazume koji su se oko ove ključne kategorije marksizma ispleli, i moći ćemo da razjasnimo šta, zapravo, valja konkretno misliti o odnosu između tzv. društvene osnovice i tzv. društvene nadgradnje.

Što se mene lično tiče, mislim da se odnos između društvene osnovice i društvene nadgradnje nikako ne može shvatiti samo kao odnos onog »najjačeg« tipa – dakle, funkcionalnog ili kauzalno-biološkog. Hoću time da kažem da ima čitav spektar različitih odnosa između ove dve ravni i da tek jedna konkretna istorijska analiza može da nam pokaže u svakom pojedinačnom slučaju u kojem vidu zavisnosti je reč.

Drugi nesporazum tiče se samoga termina *materijalističko*. Na šta, zapravo, mislimo kada govorimo o *materijalističkom* shvatanju istorije? Bojimo se da i u ovom slučaju može lako doći do nesporazuma koji se opet svodi na jednu logičku grešku.

Ako pod pojmom materijalizma razumemo ono što su pod njim podrazumevali grčki materijalisti ili, sasvim precizno, atomisti – Demokrit i Leukip (ako je ovaj poslednji postojao, što za samu stvar nije bitno) – onda bi materijalističko tumačenje istorije značilo prenošenje izvesne atomističke strukture na strukturu istorije. Samo onaj ko tako čini, odnosno samo onaj ko prihvata atomističko-materijalistički model u tumačenju istorije i društva, trebalo bi da bude nazvan pristalicom materijalističke interpretacije istorije.

Uopšte uzevši, materijalističkim shvatanjem istorije označava se ono shvatanje čije pristalice idu za tim da dokažu izvesnu zavisnost nečega što je »niže« od nečega što je »više«. Ali, ako se ove dve reči ispune konkretnim sadržinama, onda se pokazuje da se materijalističkim tumačem istorije može nazvati samo onaj ko misli da se istorijska zbivanja mogu svesti na onu istu mehaničku logiku koja važi za kretanje atoma.

Recimo da neko tvrdi da u istoriji sve potiče iz »stomaka«. Da li za jednog takvog teoretičara možemo reći da je materijalist ili, kako se često može čuti i pročitati, da je vulgarni materijalist? Mada takva etiketa izgleda sasvim privlačna i sasvim logična, ona je, u stvari, neosnovana. Pojmovi praznog i punog želuca spadaju u fiziologiju, a ne u fiziku. Prema tome, onaj ko zastupa ovakvo tumačenje istorije, doduše, jeste redukcionista, ali nije materijalist, ako pod pojmom materijalizma podrazumevamo – što je jedino dosledno i jedino logično – prenošenje atomističkog modela na oblast istorije i sociologije.

Ili, ako neko, na primer, smatra da su interesi, a pre svega ekonomski interesi, ono što upravlja istorijom – da li je možda on materijalist? Istina je da taj neko, doduše, zastupa gledište prema kojem se izvesni »niži« istorijski oblici mogu uzeti kao primarni, i sigurno da je taj neko, takođe, nekakav redukcionista, ali on ne može biti nazvan pristalicom materijalističkog shvatanja istorije.

Ili, uzmimo, recimo, »vulgarnu« varijantu marksizma, ono gledište prema kojem postoji samo jedan jedini oblik zavisnosti – onaj kauzalni – pa se sve, počevši od istorijskih zbivanja do duhovnih pojava, može bez ostataka izvesti iz tzv. društvene osnovice. Da li je to gledište već samim tim »materijalističko«? Mislim da nije. Ono je, doduše, takođe redukcionističko i kao takvo, naravno, neprihvatljivo, ali bi materijalističko moglo biti samo onda ako se pojam društvene osnovice shvati prema Demokritovom atomističkom modelu.

Duboko sam svestan činjenice da oni koji hoće nešto više od samo dva terminološka, odnosno pojmovna razgraničenja, ne mogu biti zadovoljni ovim mojim izlaganjem. Ali oni koji znaju koliko je oblast o kojoj je ovde reč složena i koliko u njoj može značiti jedan, makar mali, terminološki i pojmovni pomak, možda neće biti previše nezadovoljni ovim skromnim analitičkim poduhvatom.*

* Prilikom autorizacije, profesor Milošević je znatno skratio tekst svog predavanja. – *Prim. priredivača.*